

keller_115_23

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Keller Márkus

A szocializmus építése. Az állami lakásépítés 1945 után

Budapest

2023

I. Célok, kérdések, előzmények

Az 1945 után Kelet-Európában hatalomra kerülő kommunista pártok egyik legfontosabb célkitűzése a társadalom átalakítása volt. Az államosítások, az egyesületek betiltása és egyáltalán az állam hatalmának kiterjesztése mind ezt célozta. A marxi tanok alapján kidolgozott ideáltípus és a Szovjetunióban megvalósult archetípus volt ezeknek a társadalomátalakításoknak a mintája. A kelet-európai viszonyokhoz való alkalmazkodás azonban a minták alapján kialakult rendszer folyamatos újratervezését követelte meg. Ez az újratervezés határozza meg lényegében a szocializmus történetét 1945 után Kelet-Európában. Nem volt ez másként Magyarországon sem.¹

A lakhatás, a lakáskérdés, ahogy erre Heidegger is felhívja a figyelmet 1951-es híres esszéjében, a szó filozófiai értelmében is egzisztenciális kérdése az emberi létnek.² Heidegger szerint a lakozás (Wohnen) nem egyszerűen egy tevékenység a sok közül, hanem az emberi létezés maga. Ráadásul a valódi „lakozás” harmóniát, „megelégedettséget” (zufrieden sein) hoz magával. Az ilyen megelégedettséget hordozó „lakozás” azonban korántsem magától értetődő, hanem (különösen a modern embernek) tanulni kell azt. Amennyiben sikerül a helyes „lakozást” elsajátítani, csak akkor van arra esély arra, hogy „jól” építsünk.³ Nem véletlen, hogy Heidegger szerint a modern idők lakhatásának valódi problémája éppen ennek a tanulásnak a szükségességében, illetve ennek a hiánynak a fel nem ismerésében rejlik.⁴ Heidegger nem könnyű olvasmány, és gondolatai konceptualizációjának is vannak határai, de arra mindenképpen felhívja a figyelmet, hogy a lakhatás, lakáskérdés nem szűkíthető pusztán a lakáshiány megszüntetésének kérdésre, hanem kifejezetten komplex, a maga totalitásában egyszerre egyéni és társadalmi, politikai és gazdasági jelenség.⁵ Ennek felismerése nem csak Heidegger sajátja. Már a 19. század közepén, a mai modern társadalom kialakulásának kezdetén sokan tisztában voltak azzal, hogy a városba özönlő vidéki népesség lakhatási gondjainak megoldása nemcsak higiéniai, gazdasági, hanem társadalmi kérdés is.⁶ A róla való gondolkodás, a bevezetendő megoldások alapjaiban határozzák meg a jövő társadalmát. A probléma megjelenését követő néhány évtizedben, a 19. század végére nemcsak elméleti válaszok születtek, hanem konkrét gyakorlatok, intézmények is kialakultak a lakáskérdés megoldása érdekében. A szakirodalom (részben utólagosan)

¹ Erről legújabbban, további irodalommal lásd: Rainer M. János 2023: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Budapest

² Martin Heidegger 1991 [1951]: *Bauen Wohnen Denken*. In: Ulrich Conrads – Peter Neitzke (Hgg.) 1991: *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*. Braunschweig, 88–102. [Magyarul Martin Heidegger: *Építés, Lak/oz/ás, Gondolkodás*. In: *Utóirat*. Magyar Építőművészet melléklete, 2003/1. ford. Schneller István.]

³ Heidegger 1991 [1951]: 100.

⁴ Heidegger 1991 [1951]: 102.

⁵ Thomas Koinzer 2002: *Wohnen nach dem Krieg*. Berlin.

⁶ Lásd szakirodalmi kitekintéssel: Hartmut Häußermann – Walter Siebel 2000: *Soziologie des Wohnens*. München, 59–102., 285–333.; Günter Schulz 1994: *Wiederaufbau in Deutschland. Die Wohnungsbaupolitik in den Westzonen und der Bundesrepublik 1945–1957*. Düsseldorf., 15.; Hartmut Frank – Dirk Schubert (Hg.) 1983: *Lesebuch zur Wohnungsfrage*. Köln, 9–114. A szociális kérdéstről: Robert Castel (2000): *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*. Konstanz.

„polgári” és „szocialista” vagy „forradalmi” és „reformista” válasznak nevezte el azt a két koncepciót, mely a lakáskérdésről való gondolkodást, illetve a belőle fakadó gyakorlatot meghatározta és sok esetben máig meghatározza.⁷

Az 1948-ra a hatalmat a kezébe kaparintó magyarországi kommunista vezetés komoly előtanulmányokra támaszkodhatott a lakhatás területén a társadalom átalakítási projektjében. Nemcsak a forradalmi, baloldali ideológia állt készen, hanem több a gyakorlatban megvalósult példa is a rendelkezésre állt. Ez az ideológia nagyon messze állt a korabeli magyar valóság gyakorlatától és a társadalom lakhatásról való gondolkodásától egyaránt. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogyan próbálja a kialakuló és megerősödő magyar szocializmus az emberek életét (mint láttuk, alapvetően érintő) lakhatás gyakorlatát és a lakhatásról folyó gondolkodást átalakítani. A gondolkodásmód, értékrend átalakításhoz azonban nem lehetett elégséges az 1948-ra kisajátított politikai hatalom. Legalább ilyen fontos volt, fontos lett volna a lakhatásról folyó diskurzusok uralása. Látni fogjuk, hogy ennek súlyát a második világháború után pozícióba kerülő szakemberek és politikusok is átértékelték. Tudták, ha ez sikerül, akkor az adott kérdések (milyen az ideális lakás, hogyan vegyen részt az állam a lakáskérdés megoldásában) már csak az állampártnak megfelelő ideológia keretében mondhatók el, illetve fogalmakkal írhatók le. Ez a zárt diszkurzív helyzet aztán meghatározza az elképzelhető megoldásokat is. Az így kidolgozott a megoldások megjelennek a törvénykezésben, amely majd befolyásolja az egyén lakhatási stratégiáit, és így végső soron visszahat magára a társadalomra is. Közelebb víve ezzel az országot a célhoz, a szocialista társadalom megteremtéséhez.

A fentiekre alapozva a dolgozat fő kérdése: megfigyelhető-e egy domináns, a lakhatással kapcsolatos állampárti ideológia, nézetrendszer a magyar társadalomban, vagy esetleg több elképzelés versengett egymással 1948 és 1990 között? Illetve: ezeknek a versengő nézeteknek a hatása hogyan jelenik meg a társadalmi intézményrendszerben, a törvénykezésben és az építési gyakorlatban? Ezekre a kérdésekre választ keresve vizsgálom egyrészt a lakhatással kapcsolatos statisztikák, statisztikai adatfelvételek irányultságát, az állami lakáspolitikai aktorait és szervezeti kereteit, a lakhatásról folyó szakértői diskurzusokat és a korszakban kiadott, lakhatással kapcsolatos rendeleteket is. Ezek után elemzem az állami lakásépítés gyakorlati megvalósulását, majd végezetül újra a statisztikák felé fordulva keresem meg a lakhatással kapcsolatos állami ideológia érvényesülésének a határait. Mind a lakásépítésre, mind a rendeletekre és a lakhatásról való közbeszédre úgy tekintek, mint a lakhatási mező különböző szereplői közötti interakciókra. Ezek az interakciók, a belőlük kialakuló diskurzusok és normák határozzák meg, hozzák létre azokat az elveket, melyek kialakítják a lakáskérdésre adható válaszok kereteit, és így meghatározzák a lakhatás gyakorlatát is. Azt gondolom, hogy a lakhatással kapcsolatos kérdések ilyen módon történő vizsgálata nemcsak abban segít, hogy jobban

---

⁷ Sascha Disco: *Wohnen als Grundrecht? Wohnungsbaupolitik in historischer Perspektive. Wohnungsbaupolitik in historischer Perspektive.* Bundeszentrale für politische Bildung, <https://www.bpb.de/themen/stadt-land/stadt-und-gesellschaft/216895/wohnen-als-grundrecht/> (utolsó letöltés 2023. 07. 12.)

megismerjük a magyarországi szocializmus évtizedeinek történetét, hanem ahhoz is hozzájárul, hogy megértsük: az akkor kikristályosodott normák a lakhatás területén mennyire velünk vannak máig, és milyen erősen meghatározzák a mai lakáspolitikát is.

Nagyon sajátos a lakáskérdés történetének szakirodalmi mintázata. A szocialista időszakban, különösen annak második felében a lakáskérdésről és annak megoldási módjairól kifejezetten komoly és élénk vita folyt Magyarországon. Ehhez képest a második világháború utáni lakhatást vizsgáló hazai történettudományi szakirodalom kifejezetten szegényes. A nagy szintéziseknek természetesen kitérnek a lakáshelyzetre is (lásd például Valuch Tibor vonatkozó munkáit vagy Majtényi György, Horváth Sándor kötetét), de Nagy Ágnes monográfiáján kívül, mely a háború utáni éveket vizsgálja, inkább csak tanulmányok jelentek meg a témáról.⁸

Ha túltekintünk a szűken vett történettudomány határain, akkor természetesen találunk a lakhatás történetével is foglalkozó munkákat. Az építészettörténet eszköztárával elemzi a lakástípusokat Körner Zsuzsa és Nagy Márta több kötete.⁹ Az építészetszociológia megteremtésén fáradozó Tamáska Máté munkáit is fontos ebben az összefüggésben említeni, aki a falusi lakásépítést, illetve a családi házat mint lakásformát vizsgálta és vizsgálja az építészettörténet és a szociológia eszköztárát vegyítve.¹⁰ Ugyanígy, inkább az urbanisztika felől közeledve jelentetett meg írásokat Kocsis János Balázs a szocialista időszak budapesti lakáspolitikájáról, területfejlesztéséről, Csizmady Adrienne pedig a lakótelepekről írt összefoglaló szintézist a városszociológia szempontjait érvényesítve.¹¹ Legújabbban az Építészfórum c. folyóirat szentelt egy egész tematikus hetet a lakhatásnak, természetesen építészeti fókusszal, de figyelve a kérdés időbeli dimenziójára is.¹² Nemcsak a kortárs parázs diskurzushoz képest feltűnő azonban a hazai csendesség a témában, hanem a nemzetközi közbeszéddel összehasonlítva is, ahol a jelenkori lakásválság hatására (a 80-as évek után) a lakáskérdés története újra gyakran tárgyalt témává vált.¹³ Úgy tűnik

⁸ Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.* Budapest.; Valuch Tibor 2006: *A magyar művelődés 1948 után.* In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 565–618.; Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak: Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest.; Majtényi György 2018: *Egy forint a krumplis lángos.* Budapest.; Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.* Budapest

⁹ Például: Körner Zsuzsa, Nagy Márta 2006: *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig.* Budapest

¹⁰ Tamáska Máté 2006: *Hagyományos és modern falusi lakóházak örökségszociológiai vizsgálata. Szociológiai Szemle (16.) 4. sz. 36–62.*; Tamáska Máté 2013: *Falvak az uradalmak helyén: A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után.* Budapest.; Tamáska Máté (szerk.) – Szolnoki József (társszerk.) 2021: *Kockaház: A 20. század vidéki háztípusa.* Budapest.

¹¹ Kocsis János Balázs 2009: *Lakáspolitikai Budapest, 1950–1959. Múltunk (54.) 3. sz. 83–122.*; Kocsis János Balázs 2009: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930-1985.* Budapest.; Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig.* Budapest.

¹² <https://epiteszforum.hu/dosszie/lakhatas-tematikus-het>, (utolsó letöltés: 2023. 08. 10.)

¹³ A témának szinte végtelen az irodalma, a legfrissebb összefoglaló munka, ráadásul kelet-európai kitekintéssel: Glendinning, Miles 2021: *Mass Housing. Modern Architecture and State Power – a Global History,* London. Kifejezetten a szocialista korszakkal foglalkoznak a következő munkák: Krisztina Féherváry, *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary* (Bloomington: Indiana

azonban, hogy legújabb hazai lakáshelyzet élesedésével párhuzamosan a lakáskérdés története itthon is megint érdekessé, fontossá válik. Erre utalnak legalábbis az utóbbi években elkészült disszertációk (például Balogh-Ébner Márton, Németh Alexandra vagy Ady Mária munkái), melyek szisztematikusan dolgozzák fel a szocialista időszak lakhatásának egy-egy speciális területét.¹⁴

II. Módszertani megfontolások, források

A dolgozat tehát a lakhatással kapcsolatos diskurzusokat és a diskurzusok befolyásolása útján kialakított értelmezési dominanciát vizsgálja. A dominancia kialakításának mechanizmusát éppen a szovjet forradalmi példa nyugat-európai megvalósításának nehézségei kapcsán Antonio Gramsci a „kulturális hegemonia” fogalma köré rendezve már az 1930-as években leírta.¹⁵ Annak ellenére, hogy a szocialista Magyarországon Gramsci tudományos recepciójára viszonylag későn és sporadikusan, csak a hetvenes évek második felében került sor, és igazán divatossá csak a rendszerváltozás után, a 2010-es években vált, a kulturális hegemonia megszerzésének szándéka kimutatható a korszak politikájában.¹⁶ Ráadásul a lakhatásról folyó diskurzusnak a dominancia és a hegemonia fogalmán keresztüli elemzése, a diskurzusoknak a különböző lakhatási rezsimekkel való összefüggése, illetve a társadalmi rendszerekre gyakorolt hatásának vizsgálata már az 1990-es évektől megjelent a nemzetközi szociológiai irodalomban.¹⁷

University Press, 2013), Steven E. Harris, *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life after Stalin* (Washington, D.C.; Baltimore: Woodrow Wilson Center Press/The Johns Hopkins University Press, 2013) Brigitte Le Normand, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), Katherine Lebow, *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56* (Ithaca; London: Cornell University Press, 2013), Juliana Maxim, *The Socialist Life of Modern Architecture: Bucharest, 1949-1964* (London: Routledge, 2018), Ana Miljački, *The Optimum Imperative: Czech Architecture for the Socialist Lifestyle, 1938-1968* (London: Routledge, 2017), Virág Molnár, *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe* (London: Routledge, 2013), Eli Rubin, *Amnesiopolis: Modernity, Space, and Memory in East Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2016), Kimberly Zarecor, *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945-1960* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011)

¹⁴ Ady Mária 2023: *Lakótelep-panelek. Egy reprezentáció alakzatai*. Disszertáció, Budapest; Balogh-Ebner Márton 2023: *Lakástulajdonlás, lakásbirtoklás, lakásbitorlás Budapesten 1945 és 1949 között*, Disszertáció, Budapest; Németh Szandra: 2019: *A második otthonok expanziója: magánüdülők Magyarországon az 1960-as – 1980-as években*, Disszertáció, Budapest

¹⁵ Lásd: Antonio Gramsci 1974: *Levelek a börtönből*. Budapest; Antonio Gramsci 1970: *Filozófiai írások*. Budapest; Kiss Lajos András 2018: *Kultúrharc és hegemonia – a keresztfrontok kora*. *Liget* (31.) 12. sz. 20.; Fellegi Tamás László 1982: *A hegemonia-koncepció Gramsci felfogásában*. *Társadalomtudományi Közlemények* (12.) 3. sz. 442–454.

¹⁶ Huszár Tibor az értelmiségtörténeti kutatásai során használta Gramsci organikus és tradicionális értelmiség fogalmát. Vö. Huszár Tibor 1972: *Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról*. *Valóság* (15.) 2. sz. 1–22.; Huszár Tibor 1977: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest. A kulturális hegemonia kérdése csak később vált fontossá. Lásd: Szadai Levente 2019: *82 éve hunyt el Gramsci, akitől ma is sokat tanulhatunk*. <https://merce.hu/2019/04/27/80-eve-hunyt-el-gramsci-akitol-ma-is-sokat-tanulhatunk/> (utolsó letöltés 2023.07.14.); Békés Márton 2018: *Gramsci jobbról*. <https://mandiner.hu/velemeney/2018/07/bekes-marton-gramsci-jobbról> (utolsó letöltés 2023.07.14.)

¹⁷ Vö. Jim Kemeny 1992: *Housing and social theory*. London – New York.

A lakhatásról folyó diskurzusokat több területen és több forráson, forráscsoporton keresztül ragadtam meg. Ide tartoztak a statisztikai adatok, a kormányzati és tanácsai működés levéltári forrásai, az Országgyűlési Naplók, a korabeli sajtó, a szocialista időszak lakhatással kapcsolatos rendeletei és törvényei, a korabeli jogi, lakáspolitikai szakirodalom, az elemzett lakótelepek alaprajzai, a lakókkal, illetve az építészekkel készített interjúk.

A felhasznált statisztikai adatok túlnyomó többsége a korszak népszámlálási köteteiből származott. Az adatok elemzésekor egyrészt bemutattam, hogy a szocialista állam milyen elvárásokat támasztott a Központi Statisztikai Hivatallal szemben, milyen törvényi kereteket szabott a statisztikai adatok gyűjtésének és arra is felhívtam a figyelmet, hogy ez a szoros állami kontroll milyen hatással volt magára a statisztikai adatgyűjtésre, milyen kérdéseket lehetett, illetve nem lehetett feltenni a lakhatással kapcsolatban ebben az állam által kontrollált statisztikai diszkurzív térben. Ezekon túlmenően a statisztikai adatok elemzése abban is segített, hogy felrajzolhassam az állami befolyás határait a lakásépítésben, illetve megmutassam az állami és a magánérs lakásépítés közötti gyakorlati különbséget.

A levéltári források nagyrészt az építésügyi minisztérium szerveződéséhez, a miniszterek kinevezéséhez és munkásságához, illetve a lakótelepek építéséhez kapcsolódtak. Itt elsősorban az MDP és MSZMP Központi Szerveinek, illetve az Építésügyi Minisztériumok iratait használtam, kiegészítve az Országgyűlési Naplókban található miniszteri megnyilatkozásokkal. Ezek segítségével leginkább a minisztérium helyét, feladatát, szervezeti struktúráját, a lakhatási problémákkal való megküzdési módokat, illetve az Építésügyi Minisztériumot vezető miniszterek habitusát rekonstruáltam. Nagyon gyorsan világossá vált, hogy a kezdetben az újjáépítésre koncentráló minisztériumból hamar egy komplex, ágazati minisztérium vált és ennek megfelelően változott a minisztérium irányításával megbízott vezetők tudása, készsége, kompetenciája is.

A törvények, rendeletek, határozatok vizsgálata leginkább a hivatalos lakáspolitikai rekonstruálását segítette. Kiderült, hogy a rendeletek és a belőlük szótt hivatalos lakáspolitikai ugyan a különböző alterületek közül talán legkövetkezetesebben képviselte a lakhatásban a szocialista ideológiát, de ezzel együtt a már az 1950-es évek közepétől beinduló magánérs lakásépítés és így a lakásmagántulajdon folyamatos támogatásával ki is üresítette azt.

A korabeli folyóiratok, napilapok, kortárs tudományos közlemények, interjúk és lakásalaprajzok elemzése egyrészt abban nyújtott segítséget, hogy kortárs hivatalos állami, szakértői és laikus diskurzust megkülönböztessem, másrészt az alaprajzok vizsgálata kapcsán arra is fényderült, hogy a megépült lakások alaprajza (állami és magánérs kivitelezésben egyaránt) nem a szocialista ideológiából következő kollektív lakhatás alapelveinek felelt meg, hanem a lakhatással kapcsolatos klasszikus, polgári, kispolgári nézetekhez alkalmazkodott.

III. Következtetések, eredmények

Dolgozatomban megmutattam, hogy a lakáskérdés folyamatosan problémát jelentett a szocialista időszakban, de ez a probléma a különböző társadalmi alrendszerekben másként fogalmazódott meg. A lakáskérdésről, annak lehetséges megoldásáról másként beszéltek a KSH-ban a statisztikai adatok, a rendeletek szövegei, a szakértők és a megépült lakások. Annak ellenére, hogy ezek az alrendszerek finom kölcsönhatásban álltak egymással világosan látszik, hogy az 1948 és 1990 közötti időszakban nem sikerült a szocialista ideológia hegemoniáját megteremteni a lakáskérdésről való közbeszédben és így annak gyakorlatában sem. Az összefoglalásban most ezeket a vetélkedő diskurzusokat helyezem egymás mellé, annak reményében, hogy így egy részletes és világos képünk alakul ki arról, hogy mi történt a lakáskérdéssel a szocialista időszakban.

Mielőtt ezt megtennék érdemes egy pillanatra megállni és végig gondolni milyen tanulságokkal jár a szocialista időszak periodizációjára vonatkozóan a magyarországi lakáskérdés vizsgálata.¹⁸ Úgy tűnik, hogy akár az újonnan épített lakások számára, akár a lakások számának növekedésére vagy a lakáspolitikára figyelünk, a kirajzolódó folyamatok nehezen illeszthetők a szocialista időszakot tagoló bevett periódusokhoz. Az 1956-ot mint fordulópontot láttató, inkább politikatörténeti ihletettséggű felosztás egészen biztosan nem működik az esetünkben, hiszen mind a lakásszámok, mind a lakáspolitikai rendeletek által kirajzolódó tendenciákat nem töri meg semmilyen értelemben az 1956-os forradalom. Hasonló helyzet, ha a hosszú ötvenes évek koncepciójához fordulunk, hiszen az ebben a szemléletben az 1950-es évek végét jelentő 1963-as év szintén nem jelöl ki igazi trendfordulót a lakáskérdésben. Ezzel szemben az látszik, hogy az 1953-as évtől indult meg az újonnan épített lakások számának növekedése, egybe esve a lakáspolitikának a magánérős lakásépítést támogató intézkedéseivel. Ez a folyamatosan emelkedő tendencia csak 1975-ben törik meg. Az 1953 és 1975 között növekedési szakasz, de a lakáspolitikai intézkedések is, a lakáskérdés tekintetében egyfajta kontinuitásra hívják fel a figyelmet a Rákosi- és a Kádár-rendszer között, még akkor is, ha nem kérdéses, hogy az állami lakásépítés csúcsidezőszaka a Kádár-korszakra tehető. A kontinuitás melletti érvelés erősíti, hogy nem csak az újonnan épített lakások abszolút száma nő 1953-tól, hanem az állami és magánérős lakások száma között különbség is egyre növekszik a vizsgált időszakban. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy sutba kellene dobni az eddig használt korszakhatárokat, de az bizonyos, hogy ezek problematizálása és folyamatos megkérdőjelezése segíthet a szocialista időszak társadalmi folyamatainak jobb megértésében.

---

¹⁸ Czoch Gábor 2010: A periodizáció problémái és a francia történetírás. *Aetas* (25.) 4. sz. 89–96.; Kisantal Tamás 2010: Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? *Aetas* (25.) 4. sz. 49–63.; Kövér György 2010: Aetates Aetatum. *Aetas* (25.) 4. sz. 64–80.; Tomka Béla (2010): A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”. *Aetas* (25.) 4. sz. 97–106. illetve Keller Márkus 2022: Periodizáció, összehasonlítás, perspektíva: Szempontok a magyar társadalom történetének megértéséhez. In: Rainer M., János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Budapest, 50-55.

A lakásstatisztikai közleményeknek, az azokban prezentált adatoknak és elemzéseknek mint diskurzusoknak a vizsgálata több eredményt is hozott. Az első dolog, ami a vizsgált korszakban ezzel kapcsolatosan feltűnik, a diskurzus zártsága. Ennek egyik (talán legfőbb) oka a statisztikai törvények által meghatározott keret. Ezek a törvények a statisztikai adatgyűjtést alapvetően (bár a hetvenes évektől ebben tapasztalható némi eltolódás) az államot és az állam céljait segítő tevékenységként határozták meg. Ez azt is jelentette, hogy az így meghatározott „statisztikai mezőben” a népszámlálások lebonyolítóinak, a Központi Statisztikai Hivatal statisztikusainak elsődleges beszélgető partnerei az állam, az államot meghatározó párt, illetve annak vezetői voltak. Ennek megfelelően a népszámlálások kategóriai, elemzési egységei is ebben a közegben alakultak ki, és az állam szempontjait tükrözték vissza. Ezekből a látószögekből a lakhatásról való gondolkodásnak meglehetősen merev jogi-gazdasági szemlélete szűrődik le, ahol a lakás elsősorban termék, az építőipar terméke. Ennek a szemléletnek a folyománya, hogy a népszámlálások leggyakrabban megjelenő, legtöbbet használt kategóriái a lakás fizikai jellemzői mellett az állami és a személyi tulajdon kategóriái. Nem igazán jelenik meg az a szempont, hogy a lakás több, mint egy termék, hiszen megszerzése, birtoklásának módja, használata alapvetően meghatározza egy család életét, helyzetét a társadalomban. Azt, hogy ilyen szempontoknak az operacionalizálásra lett volna mód, a népszámlálási kérdések vizsgálata bizonyította, hiszen az 1970-es népszámlálási kérdőívre (egyedülként) felkerültek ilyen kérdések is. Még ennél is jobban mutatják, hogy a statisztikai adatok dinamikusabb elemzésére is volt lehetőség, azok az 1980-as években készült munkák, melyek célja kifejezetten ezzel az egyoldalú jogi-gazdasági szemléletmóddal való szakítás volt. Ezek a kiadványok nemcsak a statisztikai adatokból viszonylag könnyen és többek által kikövetkeztetett strukturális problémákat (a lakások felszereltségének elégtelensége, a magánlakások túlsúlya, a társadalmi rétegek lakással való ellátottságának különbözősége) jelezték, hanem új, nem annyira közkeletű anomáliákra, helyzetekre is felhívták a figyelmet. Ilyen volt például a lakhatásban és így az életmódban a falu-város közötti egyenlőtlenség, ami még a foglalkozási különbségeknél is erősebb volt, vagy hogy a lakáskörülményekkel jellemzett életmód alapján az 1980-as évekre szakmunkásokból és a nem vezető szellemi rétegből kialakulóban volt egy középréteg. De még ezeknél is fontosabb volt annak kimutatása, hogy a lakáshoz jutási formák egymáshoz viszonyított súlya az 1982-t megelőző 50 évben alig változott. Az állami lakásállomány kialakulása és a szocializmus lakáspolitikája csak bizonyos jól körül határolt városi csoportokat és egyes nemzedékeket hozott a többiekhez képest jóval kedvezőbb helyzetbe.¹⁹

Az látszik tehát, hogy még ebben az államilag erősen kontrollált és funkciójánál fogva túlnyomórészt inkább leíró statisztikai diskurzusban is lehetett úgy beszélni és olyat mondani a lakhatásról, ami erősen ellentmondott a hivatalos állami lakhatással kapcsolatos ideológiának, és megkérdőjelezte annak alapelveit. Ennek két oka határozható meg

---

¹⁹ *Életkörülmények és lakásviszonyok*. Budapest, 6–8.

biztosan. Az egyik a statisztikusok szakmai autonómiája, a másik pedig magának a statisztikai diskurzusnak a zártsága. Ezek a kutatások és a kutatások eredményei a statisztikus közvélemény és az állami megrendelők berkein belül maradtak, és csak helyenként s akkor is még további értelmezéssel ellátva váltak a szélesebb lakhatási diskurzus részévé.

Az ideális lakással kapcsolatos szakértői vitákat vizsgálva kiderült, hogy legkésőbb 1948 utánra a lakhatásról szóló diskurzusban kialakult a modern építészet alapelveinek és fogalmainak a dominanciája. A kommunista kormányzattal való eszmei rokonságnak köszönhetően a magyarországi építészet hivatalos szakmai irányítását jórészt a modern építészeti mozgalom tagjai uralták. Nemcsak az építészettel kapcsolatos főbb állami pozíciókat töltötték be a modern építészet hívei (a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, az Országos Építésügyi Kormánybiztosság, Építéstudományi Központ, az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet, illetve a Magyar Tudományos Akadémia és a Műszaki Egyetem professzori állásaiban is nagyrészt ők találhatók meg), hanem a korszakban megjelenő építészeti folyóiratokat is kivétel nélkül ők irányították.

Az általuk kialakított modernista beszédmód, gondolkodás határozta meg az építészetről és így a lakhatásról folyó diskurzust. A modern építészeti mozgalomhoz tartozó építészek által megteremtett fogalmi keretek erősségét jól mutatja, hogy még az 1970-es évek második felében kirobbant „tulipán vitát” is ezen a nyelven folytatták le. A vita hozzászólásaiból kiderül, hogy a Csete György vezette fiatal építészek pécsi csoportjának legfőbb bűne a modernista diskurzív kánon átalakítására, egy új nyelv kialakítására tett kísérlet volt. Annyira erős volt a másfajta diskurzussal való szembenállás, hogy a csoportot rövid úton feloszlatták, és tagjait az ország különböző építészirodáihoz helyezték.²⁰ A Makovecz Imre és barátai, tanítványai által fémjelzett magyarországi organikus építészettel szembeni értetlenség, ellenségesség és türelmetlenség is nagyrésztben magyarázható azzal, hogy a klasszikus modern, Magyarországon hivatalossá merevedett nézetrendszerével szemben és azon kívül fogalmazták meg magukat. Fontos azonban leszögezni, hogy ez a dominancia csak az építészeti formanyelvet érintette. A lakásformát, a szocializmusnak megfelelő lakástípust már nem ennek a kollektív lakhatás ideáját a zászlajára tűző és ebben az értelemben kifejezetten szocialista és forradalmi modern építészeti diskurzus keretei között fogalmazták meg.

Az elemzés megmutatta, hogy az 1960-as évek elejétől a lakásforma, lakáshasználat területén végletesen sérült a szocialista diskurzus dominanciája. Annyira sérült, hogy a modern építészeti irányzat tagjai által „pszichózisnak” tekintett, a lakáskérdésre adott baloldali válasszal nehezen összeférő családi ház iránti vágyat hivatalosan is rehabilitálták, és maga a családi ház a lakáskérdés magyarországi megoldásának fontos részévé, eszközévé vált. A dominanciavesztést azonban nem csak ez mutatja, hanem az állami

---

²⁰ Vö. Major–Osskó 1981: 385–450.; Simon Katalin 2006: A tulipán-vita. Lakótelep – humánium – organikus építészet. *Iskolakultúra* (16.) 6. sz. 13–27.

lakásépítés keretében megépülő lakótelepek összehasonlító analízise is arra hívta fel a figyelmet, hogy az állami beruházásban felépülő lakótelepek sem feleltek meg a kollektív lakhatás ideáljának és a közösségi együttélés igényeinek. Mind az épületek alaprajza, mind a lakótelepek környezete sokkal inkább az individuális és családi lakáshasználatot támogatta. Különösen nyilvánvalóvá tette ezt a nyugat-európai lakótelepekkel való összehasonlítás, illetve az egyes lakótelepek közintézményeinek (iskola, bolt, könyvtár) egyre későbbi, gyakran teljesen elmaradó felépülése. Az látszik tehát, hogy a szocialista, az 1950-es években domináns diskurzus mellett a lakhatás területén az 1950-es évek végétől megjelenik egy másik, inkább a polgári megoldási formákat és az önálló (nem kollektív) lakáshasználatot preferáló diskurzus, amely ráadásul állami támogatást is kap. Ennek a két diskurzusnak a feszültsége, ellentéte különböző szinteken és módokon áthatotta az egész korszakot.

Ez a kettősség még inkább nyilvánvalóbbá válik, ha a korszak lakáspolitikai diskurzusára irányítjuk figyelmünket. A lakáspolitikai vitákban a hatvanas évek végétől a piac és a szocializmus összebékítésén fáradoztak, lényegében elfogadva azt, hogy a szigorúan vett tervgazdaság keretein belül és úgy, ahogy azt Engels a lakáskérdésről szóló írásában elképzelte, a probléma nem oldható meg. A nagyrészt közgazdászok, szociológusok által folytatott vitában kialakuló koncepciók az államnak egyértelműen kevesebb szerepet szántak a lakáskérdés megoldásában, mint amit a hivatalos ideológia diktált volna, és amit a hazai kritikai szociológia képviselői a szocializmus újratervezése kapcsán javasoltak.²¹ Érdekes, hogy a lakáspolitikai viták szóhasználata az 1970-es évek közepétől párhuzamosan megjelent az építésügyi miniszterek hivatalos retorikájában is. Fontos megjegyezni, hogy míg a lakásformákról szóló szocialista diskurzus egyértelműen kapott egy „polgári” vetélytársat, addig a lakáspolitikáról szóló közbeszédben, ahol a hivatalos állami és a szakértői diskurzus közeledett egymáshoz, ugyan egyre többször és egyre radikálisabban érte kihívás az államközpontúságot, azonban a szocializmus mint gazdasági keretrendszer, mint a világ elgondolásának koordinátarendszere nem kérdőjeleződött meg. Ez abból is fakadhat, hogy a lakáspolitikai diskurzus résztvevői nagyrészt a közgazdaságtan és a szociológia tudománya felől közeledtek a kérdéshez. Magyarországon mindkét tudomány viszonylag frissen (újra) professzionalizálódó hivatás volt. Így tagjaik nem igazán tudtak olyan szellemi hagyományhoz kapcsolódni (szemben más hivatásokkal), ami nem a szocialista közegben alakult ki. Ennek is köszönhető, hogy a diskurzus résztvevői a szocializmust adottnak vették.²²

²¹ Ezzel kapcsolatban lásd: Rainer M. János 2023: 107–127. Fontos megjegyezni azonban, hogy erre a területre mintha nem lenne érvényes Rainer M. János általános megállapítása az újratervezésről, miszerint az 1980-as évek második felében eltűnt ezekből a koncepciókból a szocializmus. A lakáspolitikai területén még az 1980-as évek közepén is egyértelműen a szocialista keretben gondolkodtak a felmerülő problémák megoldásáról a szakemberek. Vö. Rainer M. János 2023: 209–230.

²² A szociológusok és a kádári hatalom „közös nyelvről” beszél Majtényi György 2018b is. Vö. Munkás, paraszt és értelmiségi. Társadalom a tervezőasztalon. In: uő: *Egy forint a krumpilis lángos*. Budapest, 132.

A lakáspolitikai koncepciók lakáspolitikai rendeletekben öltének testet. Az ezen a területen folyt viták és a különböző reformgondolatok ellenére, a rendeleteket vizsgálva egyértelművé válik: ez az a hely, ahol az eredeti lakáskérdéssel kapcsolatos szocialista ideológia leginkább ki tudta fejteni a hatását.²³ Egyrészt teljesen egyértelműen megjelenik a szocialista álláspont a korabeli jogelméleti szakirodalomban, mely a lakáshoz való jogot alapjognak tartotta, ami egyben azt is jelentette, hogy a lakhatással kapcsolatos igények kielégítése az állam dolga. A lakáskérdésre adott szocialista válasz elvei mindenekelőtt az állami bérlakásokkal kapcsolatos szabályozásokban jelentek meg. Teljesen világos a rendeletek szelleme: a bérlakás nem áru, mind a rezsit, mind a lakbért tudatosan alacsonyan tartották, és a bérlakásokat az állam osztotta el, adta azoknak, akiket arra érdemesnek tartott. Legkésőbb a '60-as évek végére azonban világossá vált, hogy ez a rendszer a gyakorlatban kielégíthetetlen igényeket gerjeszt, fenntarthatatlan és ráadásul súlyosan diszkriminatív, hiszen a társadalom nagy részét a munkahely (mezőgazdaság) és a lakhely (falu) alapján hátrányos helyzetbe hozta. Hasonló volt a helyzet a lakásépítéssel kapcsolatban. A rendeletek által kialakított jogi és az ebből fakadó gazdasági környezet is egyértelműen az állami lakásépítést részesítette előnyben (ebben a keretben épültek az állami bérlakások is), és a magánérs családai házak építői és lakói kapták a legkevesebb állami támogatást. Ez a fajta „elfogultság” bár csökkenő mértékben, de egészen a rendszerváltásig megfigyelhető volt. Mindennek ellenére fontos hangsúlyozni, hogy a szocialista állam már nagyon korán, az 1950-es évek közepén felismerte, hogy a lakossági megtakarítások mozgósítása nélkül nem képes megoldani a lakáshiányt, így kedvezményes kölcsönökkel igyekezett a lakossági lakásépítési erőfeszítéseket támogatni. Ez azt is magával hozta, hogy a vizsgált korszakban (ahogy azt már korábban említettem) a magánérs lakásépítés száma és volumene folyamatosan meghaladta az állami lakásépítését, így a lakásépítés területén, annak meghatározó részében sajátos kvázi piaci viszonyok érvényesültek. Ezt a folyamatot az az 1971-es rendelet vitte el a végpontjához, amely engedélyezte, hogy magánszemélyek is alapíthatnak lakásszövetkezetet, és maguk határozhatják meg a kivitelezőket. Ezzel lényegében jogilag is megnyílt az út a magánérs csoportos lakásépítés előtt. Tovább erősíti a csökkenő állami jelenlét érzetét a lakásépítésben az a tény, hogy az állami támogatásokat, a kedvezményes kölcsönöket az állam az OTP-n keresztül, azaz a lakossági betétekből finanszírozta, tehát ilyen értelemben ezeknek a támogatásoknak az állami jellegét már a kortárs szakértői diskurzus is megkérdőjelezte. Nem véletlen az sem, hogy a korabeli statisztikai felmérésekben is a magánérsépítkezésekhez sorolták ezeket az állami kedvezményes kölcsön segítségével felépült házakat.

---

²³ Ez annál is izgalmasabb, mert a Kádár-korszak jogszabályalkotását vizsgáló kutatásból kiderül, hogy a lakásügy (a jogszabályok számát tekintve) csak a hatodik legfontosabb közpolitikai terület volt, messze lemaradva a makrogazdasági politika, az agrárpolitika, a foglalkoztatáspolitikai, a pénzügyi szabályozás és kereskedelempolitika, valamint az operatív kormányzati működés témáitól. Némileg változik a kép, ha időbeli bontásban nézzük, hiszen világosan látszik, hogy a 15 éves lakásépítési terv megnövelte az egyébként alacsony kormányzati figyelmet. Vö. Kiss László – Ring Orsolya 2022: A „Kádár-korszak” jogszabályalkotása az adatok tükrében (1956. november – 1989. október). *Jog-Állam-Politika* (14.) 4. 3–22.

A szakértői viták, vélemények, a lakhatást, lakáspolitikást szabályozó rendeletek után a megépülő lakásokra figyelve, sajátos fénytörésbe kerül a lakásformákról szóló diskurzusok elemzésének tanulsága. Addig, amíg a szocializmushoz illő, a szocialista ideáloknak megfelelő lakásformáról komoly viták folytak, és a forradalmi, baloldali hagyományoknak megfelelő kollektív lakhatásnak ebben a vitában tekintélyes képviselői voltak, az állami lakásépítés gyakorlatában a kollektív lakhatás alapelvei egyáltalán nem jelentek meg. Az 1968-ban épült Budafoki Kísérleti Lakótelep „üzemeltetett lakhatása” volt az egyetlen hivatalos és egyben sikertelen (!) kísérlet, amely az állam által épített lakások használóit a közösségi életmód irányába orientálta volna. Az ezt megelőző évtizedekben épített lakások, különösen a 15 éves lakásépítési terv keretében épült lakótelepek sokkal inkább megfeleltek az elzárkózó (kis)polgári lakásideálnak, és már a korabeli elemzések szerint is a visszahúzódó életmódot támogatták. Az időként megjelenő építészeti tervek (lásd: Szalagház) ellenére a korszakban a mennyiségi és gazdasági kényszernek engedve, nem volt mód, és ahogy kiderült, nem volt valódi állami igény sem a kísérletezésre. Sokkal egyszerűbb és gyorsabb volt a házgyári technológia kötöttségei által meghatározott szerkezeteket és alaprajzokat alkalmazni a lakótelepek építésekor. A korszakkal foglalkozó értékszociológiai vizsgálatok azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a társadalom állam általi erőszakos átalakításának szándékával együtt járó atomizáció, szekularizáció, a kisközösségek szétverése, illetve az egyre az erősödő bizalmatlanság is a kollektív lakhatási kísérletek iránti gyanakvást erősítette, illetve a fogadókészséget gyengítette. Jól mutatja ezt a korban egyedülként megvalósuló miskolci Kollektív Ház projekt története, mely időleges sikerét kizárólag a kezdeményező fiatal építészek kitartásának és a Miskolc környéki szakemberhiánynak köszönhetette.²⁴

A kollektív lakhatás ideájának elengedésével a kormányzat alkalmazkodott a társadalom többségének igényeihez. A gazdasági kényszereknek engedve, az ideológiai dominanciát feladva, az állam jóváhagyásával a szocialista időszakban a felépülő lakások túlnyomó többsége nem felelt meg a szocialista ideáloknak. Az új építésű lakások kétharmada, a teljes lakásállomány háromnegyede magánkézben volt a korszak végén, és ha a lakástípusokat vizsgáljuk, a sokat kritizált családi ház a meghatározó, Budapestet kivéve még a városokban is.²⁵ A lakáskérdést és annak diskurzusát boncolgatva elég egyértelműnek tűnik, hogy nem vagy csak nagyon korlátozott hatókörben (az értelmiség egy része) sikerült a kormányzatnak olyan diszkurzív dominanciát megteremtene, ahol a társadalmi problémák, esetünkben a lakhatás kérdései csak a szocialista univerzumon belül lettek volna elgondolhatóak. Ez a helyzet, párosulva azzal, hogy az állam képtelen volt kielégíteni a folyamatosan jelenlévő lakáshiányt, életre hívott egy olyan sajátos autonómiát, amelyben az állampolgárok az állami kereteken kívül, az állami fogalmakat nem használva gondolkodtak el lakhatásukról és építették fel lakásaikat. A kényszerűen kialakult autonómiát kiaknázva, távol kerülve az állami ellenőrzéstől, az emberek többsége

²⁴ Golda János: *Miskolci Kollektív Ház 1979–1989*. <https://epiteszforum.hu/miskolci-kollektiv-haz-19791989>, (utolsó letöltés: 2023.07.20.)

²⁵ 1990. évi népszámlálás. 26. kötet. A lakások adatai. Budapest: KSH., 26., 28., 30.

olyan lakóépületeket és lakásmódokat választott, amely főként a hagyományos, polgári, kispolgári ideáloknak felelt meg. A lakhatás illetén való átalakulása viszont nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az 1970-es évektől a szocializmus értékrendszere, vonzereje véglegesen elpárolgott. Ráadásul a lakástulajdon és ezen belül is a családi ház nemcsak a lakáskérdés legegyszerűbben elérhető és elgondolható megoldása volt, hanem mint (lényegében) a felhalmozás egyetlen legitim módja, biztosságot is adott egy folytonosan változó, kiszámíthatatlanul alakuló társadalmi-gazdasági környezetben. Ez a körülmény nemcsak a szocializmus ideológiájának kiüresedését hozta magával, hanem megkönnyítette a piacgazdaság és a gyengülő szociális ellátások rendszerváltozás utáni elfogadását, illetve máig meghatározza a lakhatásról való közgondolkodást és a lakástulajdonon túlmutató lakáshasználatokkal szemben tanúsított óvatosságot.

IV. A disszertáció témakörében megjelent publikációk (válogatás)

Keller, Márkus: Párthúság és professzionalizáció: az építésügyi miniszterek útkeresése. In: Rainer, M. János (szerk.) Gazdasági elit a szovjet típusú rendszer időszakában: Tanulmányok: Magyarország a jelenkorban. Budapest, Magyarország, Pécs, Magyarország: Kronosz Kiadó, 1956-os Intézet Alapítvány (2022) 302 p. pp. 107-140., 34 p.

Keller, Márkus: Állami elvárások. A hivatalos állami statisztika és a társadalom megismerése a szocialista időszakban. KORALL: TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT 23: 88 pp. 123-138., 16 p. (2022)

Keller, Márkus: A szocialista kispolgár: A békásmegyeri lakótelep és a kádárizmus. In: Papp, István (szerk.) 1971, egy tipikus kádári év? Budapest, Magyarország: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), Kronosz Kiadó (2022) 282 p. pp. 17-38., 22 p.

Keller, Márkus: Professionalization in Socialism: Architects and Architecture after 1945 in Hungary. SOCIO.HU : TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE 10 : SI8 pp. 95-107., 13 p. (2020)

Keller, Márkus: Idősek lakhatása. Az Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen. SZÁZADOK 154: 6 pp. 1233-1254., 21 p. (2020)

Keller, Márkus: Család és közösség a tömeges lakásépítésben.: A szocialista lakhatás útkeresése. In: Rainer, M. János (szerk.) "Hetvenes évek": Magyarország a jelenkorban. Budapest, Magyarország: 1956-os Intézet Alapítvány (2020) 360 p. p. 99

Keller, Márkus: Wie wohnt man sozialistisch? Wohnkultur in Ungarn 1945-1960 in vergleichender Perspektive. In: Máté, Tamáska; Barbara, Rief Vernay (szerk.) Wien – Budapest: Stadträume des 20. Jahrhunderts im Vergleich. Bécs, Ausztria: Praesens Verlag (2020) 584 p. pp. 427-444., 18 p

Keller, Márkus: A családi ház a magyar lakáspolitikában a második világháború után: transzfer, átvétel, hibridizáció. AETAS: TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT 34: 4 pp. 49-61. (2019)

Keller, Márkus: Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon. Budapest, Magyarország: L'Harmattan Kiadó (2017), 252 p.

Keller, Márkus: Ziele und Reaktionen: Die Geschichte des Hansaviertels Berlin und der Experimentellen Wohnsiedlung Óbuda. In: Kövér, György; Keller, Márkus; Sasfi, Csaba (szerk.) Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert. Wien, Ausztria: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Institut Collegium Hungaricum, Wien, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (2015) 362 p. pp. 333-355., 23 p.

Keller, Márkus: A lakásválság diskurzusa Magyarország szovjetizálásának kezdeti szakaszában. AETAS: TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT 29: 4 pp. 105-124., 20 p. (2014)

Branczik, Márta; Keller, Márkus: Korszerű lakás – 1960: Az Óbudai kísérlet. Budapest, Magyarország: 1956-os Intézet, Budapesti Történeti Múzeum, TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft (2011), 201 p.